

**You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Duchowość ewangelikalna - szansa dla ekumenizmu

Author: Przemysław Sawa

Citation style: Sawa Przemysław. (2016). Duchowość ewangelikalna - szansa dla ekumenizmu. "Studia Oecumenica" (T. 16, (2016), s. 253-275).

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Na tych samych warunkach - Licencja ta pozwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz tak długo jak utwory zależne będą również obejmowane tą samą licencją.

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

PRZEMYSŁAW SAWA

Wydział Teologiczny Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach

Duchowość ewangelikalna – szansa dla ekumenizmu

Evangelical Spirituality – the Space of Ecumenism

Abstract

Evangelical spirituality is a space of practical and spiritual ecumenical dialogue between protestant communities and Churches, and some of Catholic groups, especially those evangelisational and charismatic. Despite obvious doctrinal differences, some common traits can be listed: basing on the Bible, focusing on the Cross and the Christ, convertism (the need of personal conversion) and focus on evangelization. Those communities together, yet differently, testify about the necessity of making a conscious choice of faith as one's lifestyle and about essentiality of evangelised and evangelising community of the baptised, of new dynamic worship and spontaneously animated prayer. It is also important to identify the dimensions of Churches' and communities' cooperation, and of the spiritual gifts exchange. Discovering of new forms of evangelisation and Kerygmatic preaching, experiencing community life by the faithful, exploring of the spirituality of the sacraments (institutions) and ability to accept the charismatic gifts are all worth to be noted among those factors. Spiritual renewal should be an undoubted priority.

Keywords: evangelicalism, ecumenism, charismatic communities, evangelical Catholics.

Streszczenie

Duchowość ewangelikalna stanowi przestrzeń praktycznego i duchowego dialogu ekumenicznego pomiędzy Kościołami i wspólnotami protestanckimi a niektórymi grupami katolickimi, zwłaszcza ewangelizacyjnymi i charyzmatycznymi. Choć pozostają różnice doktrynalne, to jednak można wskazać pewne wspólne wyznaczniki: oparcie o Biblię, krzyżocentryzm i chrystocentryzm, konwertyzm (potrzeba osobistego nawrócenia) oraz ukierunkowanie na ewangelizację. Wspólnoty te wspólnie, choć każda na swój sposób, dają świadectwo konieczności świadomego wyboru wiary jako stylu życia, konieczności zewangelizowanej i ewangelizującej społeczności ochrzczonych, nowego dynamicznego uwielbienia i spontanicznie animowanej modlitwy. Trzeba zauważyć również przestrzeń współdziałania Kościołów i zborów oraz wymiany duchowych darów. Wśród tych elementów warto wskazać poszukiwanie nowych form ewangelizacji i głoszenia kerygmatycznego, przeżywanie wspólnotowości przez wierzących oraz odkrycie duchowości sakramentów (ustanowień) oraz umiejętność przyjmowania darów charyzmatycznych. Niezaprzeczalnym priorytetem winna być odnowa duchowa.

Słowa kluczowe: ewangelikalizm, ekumenizm, wspólnoty charyzmatyczne, ewangelikalni katolicy.

Wiek XX to czas pod znakiem ekumenizmu. Współpraca pomiędzy wspólnotami protestanckimi między sobą i z Kościołem katolickim tworzy nową rzeczywistość dialogu¹. Odmienna wrażliwość duchowa, kulturowa oraz przejawy relacji z Jezusem Chrystusem i formy budowania Kościoła, zauważalne już w jakimś stopniu w świadectwie Dziejów Apostolskich, wciąż są wyzwaniem także dla współczesności. Zmieniający się świat z jego trudnościami oraz coraz większa dechrystianizacja społeczeństw euroatlantyckich domagają się zjednoczonego głosu o wartości Ewangelii.

Ten proces zbliżenia Kościołów i współdziałania dokonuje się na różnych poziomach: teologicznym (różne dialogi bilateralne), pobożnościowym (nabożeństwa ekumeniczne), działaniowym (np. pomoc charytatywna). Wydaje się jednak, że – nie pomniejszając owych wymiarów – szczególnego znaczenia nabierają różne formy życia duchowego, zarówno w osobistym, jak i wspólnotowym aspekcie. Dotyczy to zwłaszcza szeroko rozumianej duchowości ewangelikalnej i pentekostalnej. Poprzez tę rzeczywistość zachodzi autentyczna wymiana darów duchowych pomiędzy wspólnotami w ramach Kościoła Rzymskokatolickiego a wspólnotami nurtu protestanckiego. Można zaryzykować stwierdzenie, że taki ekumenizm jest szczególnie ważny w kontekście współczesnych problemów wewnątrzchrześcijańskich i globalnych².

Refleksję nad rzeczoną szansą zbliżenia Kościołów, a przynajmniej niektórych społeczności, warto poprowadzić przechodząc od opisu duchowości ewangelikalnej w ramach katolicyzmu i protestantyzmu, poprzez odnalezienie punktów wspólnych życia duchowego i form przeżywania wiary aż do wskazania perspektyw teologicznego i duszpasterskiego zbliżenia wyznań chrześcijańskich. Warto przy tym właściwie definiować duchowość jako „trwały i widoczny efekt działania Ducha Świętego w Kościele powodujący odczytanie i wcielenie Ewangelii przez pewien krąg osób według pewnego klucza charakterystycznego właśnie dla tej duchowości”³.

¹ Zob. K. KARSKI, *Dążenia ekumeniczne we współczesnym świecie*, Warszawa 1974.

² Szerzej o ekumenizmie duchowym zob. S. NAGY, *Kościół na drogach jedności*, Wrocław 1985, 223–290.

³ Ł. KAMYKOWSKI, *Ekumeniczne otwarcie na inne duchowości. Uwagi na temat „Tertio millennio adveniente”*, w: J. MACHNIAK, J.W. GOGOLA (red.), *Duchowość chrześcijańska na progu trzeciego tysiąclecia*, Kraków 1999, 106.

1. Duchowość ewangelikalna w Kościele katolickim i wspólnotach porefornacyjnych

Duchowość ewangelikalna przybiera różne formy w obrębie poszczególnych denominacji, niemniej można wskazać pewne punkty zbieżne. W podejmowanej refleksji zostaną pominięte zagadnienia głęboko doktrynalne, zwłaszcza w zakresie eklezjologii czy sakramentologii, gdyż tym zajmują się komisje prowadzące dialogi międzykonfesyjne. W poniższej analizie zwrócona będzie uwaga na zagadnienia duchowości poszczególnych nurtów chrześcijaństwa. Wynikają one oczywiście z doktryny i są z nią ściśle związane. Dotyczy to przede wszystkim życia duchowego i przejawów doświadczenia religijnego⁴.

1.1. Rozumienie terminu „ewangelikalny”

Fundamentalne dla postawionego zagadnienia jest właściwe zdefiniowanie pojęcia „ewangelikalny” („ewangeliczny”) w wymiarze węższym, jak i szerszym. Ma to szczególne znaczenie w kontekście istotnych przemian w samodefiniowaniu różnych denominacji, ich ewoluowania, co oczywiście wpisuje się w naturę Kościoła jako rzeczywistości dynamicznej⁵.

Niewątpliwie najbardziej powszechnym jest rozumienie tego terminu jako określenie protestanckich wspólnot uznających jednoznaczny autorytet Biblii, radykalny chrystocentryzm i radykalizm zbawienia dostępnego przez wiarę oraz mniejsze przywiązanie do orzeczeń doktrynalnych. Dodatkowo wspólnoty takie nie wchodzą w żadne powiązania z rzeczywistością państwową i dystansują się do historycznego modelu Kościoła⁶. Zasadniczo również stanowią wspólnoty wyboru, jak nazwał je Władysław Piwowarski⁷. Martyn Lloyd-Jones wskazuje z kolei następujące cechy definiujące ewangelikalizm (ewangelikalne chrześcijaństwo): poddanie się Pismu Świętemu; traktowanie terminu „ewangelikalny” jako przedrostka, a nie przyrostka (np. ewangelikalny baptysta, a nie baptysta ewangelikalny), co wskazuje na priorytety; czujność w rozróżnianiu tego, co właściwe i co niewłaściwe; nieufność i ostrożność wobec rozumu, zwłaszcza wobec

⁴ Zdaniem psychologów religii nie powinno się używać terminu „doświadczenie Boga”, gdyż trudno to zweryfikować, określić, wyeksponować. Lepiej mówić o „doświadczeniu religijnym”.

⁵ M. LLOYD-JONES, *Kim jest ewangelikalny chrześcijanin?*, Włocławek 2015, 12–17.

⁶ J.E. VERCUYSE, *Wprowadzenie do teologii ekumenicznej*, tłum. M. Stebart, Kraków 2001, 27.

⁷ N. MODNICKA, *Specyfika polskiego ewangelikalizmu*, w: S. SMOLARZ, S. TORBUS, W. KOWALEWSKI (red.), *Ewangelikalizm polski wobec wyzwań współczesności*, Wrocław 2013, 41–43; zob. TĄŻ, *Polskie społeczności ewangelikalne jako „Kościoły wyboru” w „społeczeństwie losu”*, w: T.J. ZIELIŃSKI (red.), *Ewangelikalny protestantyzm w Polsce u progu XXI stulecia*, Warszawa – Katowice 2004, 71–81.

dywagacji filozoficznych, choć nie oznacza to negacji rozumu jako narzędzia i lęku przed nauką; minimalistyczny pogląd na sakramenty; nieprzywiązywanie wagi do ciągłości i tradycji; gotowość do postępowania zgodnie ze swoją wiarą i przekonaniami; upraszczanie wszystkiego i jasne wykładanie wiary; niechęć wobec formalizmu; troska o doktrynę o Kościele pojmowanego jako wspólnota świętych; mocne akcentowanie duchowego odrodzenia jako narodzenia z Ducha, owego życia w Chrystusie i uczestniczenie w boskiej naturze; radykalizm życia i oczekiwanie przebudzenia, co wiedzie do zaangażowania w ewangelizację⁸. Dodatkowo trzeba wskazać rozróżnianie pomiędzy doktrynami zasadniczymi a słusznymi, lecz niepodstawowymi, wiara w całość Biblii, przyjmowanie stworzenia zamiast ewolucji, historycznego faktu pierwszego upadku, zbawienia przez wiarę w Jezusa oraz Kościoła jako lokalnej społeczności ochrzczonych, brak podkreślania zasadniczej roli biskupów⁹.

Niektóre wskazane kryteria ograniczają jednak zakres ewangelikalizmu. Tymczasem trzeba zauważyć szeroki wachlarz wspólnot wpisujących się w nurt ewangelicznego chrześcijaństwa, usiłując w jakimś sensie odtwarzać pierwotny Kościół. Przykładowo można wskazać ewangelikalne grupy anglikańskie, episkopalne, luterańskie¹⁰ (Luterańska Odnowa Charyzmatyczna¹¹) czy metodystyczne, które zachowują strukturę organizacyjną własnych konfesji, rytury liturgiczne oraz nauczanie doktrynalne, np. odnośnie do Eucharystii czy chrztu niemowląt, ale rozwijają życie duchowe wiernych według modelu ewangelikalnego¹². Stąd ewangelikalne chrześcijaństwo trzeba wiedzieć w różnorodności form (episkopalizm, kongregacjonalizm czy wspólnoty demokratyczne), praktyk, ale również stosunku do określonych rzeczywistości, np. urzędu kościelnego czy ekumenizmu.

Poszukując bardziej klarownej definicji „ewangelikalny”, Alistair McGrath, a później Dawid W. Bebbington, a za nimi Charles R. Gresham wśród fundamentalnych wyznaczników ewangelikalizmu wymieniają: biblicyzm (nieomyślność Pisma Świętego, często liberalizm biblijny), krzyżocentryzm (podkreślanie roli krzyża, co wiedzie do ścisłego chrystocentryzmu), konwertyzm (potrzeba osobistego nawrócenia) oraz aktywizm (ważność i konieczność ewangeliza-

⁸ M. LLOYD-JONES, *Kim jest ewangelikalny chrześcijanin?*, 40–55.

⁹ *Tamże*, 61–80.

¹⁰ Zob. D.B. BARRETT, *Ogólnościatowa odnowa w Duchu Świętym*, w: V. SYNAN (red.), *Historia ruchu zielonoświątkowego i odnowy charyzmatycznej. Stulecie Ducha Świętego 1901–2001*, tłum. M. Wilkosz, Kraków – Szczecin 2006, 468–469, 470–473, 483–484.

¹¹ Zob. www.lutheranrenewal.org (16.08.2016).

¹² Zob. W. SZCZERBA, *Reformacyjne korzenie ewangelikalizmu*, w: S. SMOLARZ, S. TORBUS, W. KOWALEWSKI (red.), *Ewangelikalizm polski wobec wyzwań współczesności*, Wrocław 2013, 20–23.

cji)¹³. Jednocześnie nieodzownym komponentem ewangelikalizmu jest konwentyklizm, czyli istnienie wspólnoty nawróconych chrześcijan jako podstawowego przejawu Kościoła. Chodzi o niewielkie grupy w zborze, poświęcone czytaniu Słowa Bożego i modlitwie, których nie można utożsamiać ze zborom, choć czasem mogą stać się nim¹⁴.

Konieczne staje się jeszcze dostrzeżenie tzw. ewangelikalizmu katolickiego, do którego zaliczają się różne grupy odnowy Kościoła, zachowujące katolicką doktrynę, ale podejmujących różne formy duchowości obecne we wspólnotach ewangelikalnych. Ich umiejscowienie sytuuje się blisko luteranckich czy episkopalnych ewangelikałów. Cechami charakterystycznymi tych grup są: centralne umiejscowienie Biblii w nauczaniu wiary, podkreślanie roli osobistego doświadczenia Boga i wyboru Chrystusa jako Zbawiciela i Pana, osobista relacja z Duchem Świętym, różne pozaliturgiczne spontaniczne formy nabożeństw czy spotkań modlitewnych. Jest to dość znacząca część wiernych w ramach Kościoła Rzymskokatolickiego¹⁵, która tworzy środowisko ekumenizmu z ewangelikalnymi wspólnotami protestanckimi w zakresie modlitwy, muzyki chrześcijańskiej, praktykowania darów charyzmatycznych i ewangelizacji¹⁶.

1.2. Drogi odnowy na gruncie protestanckim¹⁷

Wspólnoty ewangelikalne niosą w swojej wewnętrznej naturze spontaniczny przebieg nabożeństw, biblijnie zakorzenioną duchowość oraz misyjne ukierunkowanie. Ważna była bądź jest nadal posługa przedstawicieli przebudzeń uzdrowieniowych, np. Orala Robertsa, Tommy'ego Osborna, a także tych związanych z ewangelizacjami telewizyjnymi, np. Kennetha Copelanda, Mariona Gordona Robertsona, Roberta W. Schabacha czy Benny Hinna¹⁸. Duże znaczenie miały również różne organizacje ponaddenominacyjne, jak Międzyna-

¹³ N. MODNICKA, *Małe światy polskiego ewangelikalizmu. Studium z antropologii interpretatywnej*, Łódź 2013, 21–24. Zob. T.J. ZIELIŃSKI, *Protestantyzm ewangelikalny. Studium specyfiki religijnej*, Warszawa 2013, 121–213; Z. KARCEWSKI, *Ewangelikalizm*, www.teologia.protestanci.org/artykuly/art71.php (16.08.2016). O różnorodności ewangelikalnych społeczności zob. Z. PASEK, *Wspólnoty ewangelikalne we współczesnej Polsce*, w: T.J. ZIELIŃSKI (red.), *Ewangelikalny protestantyzm w Polsce u progu XXI stulecia*, 13–49.

¹⁴ Szczegółowa analiza tej kwestii zob. T.J. ZIELIŃSKI, *Protestantyzm ewangelikalny*, 215–253.

¹⁵ Zob. *tamże*, 37–38; V. SYNAN, *Nurty odnowy pod koniec XX wieku*, w: TENZE (red.), *Historia ruchu zielonoświątkowego i odnowy charyzmatycznej*, 418–420; A. MIGDA, *Mistycyzm pentekostalny w Polsce*, Kraków 2013, 169–174.

¹⁶ „(...) ruchy kościelne oraz nowe wspólnoty stanowią w Kościele wielką siłę w dziele ewangelizacji w naszych czasach i pobudzają Kościół do szukania nowych form głoszenia Ewangelii” (BENEDYKT XVI, Adhortacja apostolska *Verbum Domini*, 94).

¹⁷ Wykaz denominacji i środowisk ewangelikalnych w Polsce zob. Z. PASEK, *Kultura religijna protestantyzmu*, Kraków 2014, 146–150.

¹⁸ D.E. HARRELL, *Kaznodzieje uzdrowieńcy i ewangeliści telewizyjni po drugiej wojnie światowej*, w: V. SYNAN (red.), *Historia ruchu zielonoświątkowego i odnowy charyzmatycznej*, 383–407.

rodowa Społeczność Biznesmenów Pełnej Ewangelii, założona przez Demosa Shakariana, kontrowersyjny ruch pasterzowania/uczniostwa czy ruch wiary (wyznawania) obejmujący różne wspólnoty, w którym rozwinęła się teologia (Ewangelia) sukcesu¹⁹.

Rozwój ewangelikalizmu w Polsce obejmował powstawanie zborów baptystycznych, zaś na gruncie Kościołów historycznych związany jest zwłaszcza z ruchem przebudzeniowym w kręgach ewangelicko-augsburskich na Śląsku Cieszyńskim i na Mazurach. Szczególnymi grupami były: Związek Stanowczych Chrześcijan oraz zbory braci plynuckich. W II Rzeczypospolitej były to: Kościół Metodystyczny, Zbory Chrystusowe, Kościół Chrześcijan Wiary Ewangelicznej, a w okresie PRL: ewangelikalne zbory różnych proveniencji w ramach Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego. Znaczny progres dotychczasowych i nowych wspólnot kościelnych przypadł na okres po 1989 r.²⁰

W polskiej rzeczywistości działania te koncentrują się wokół ewangelizacji w Internecie (telewizja *Word of God TV*), przez radio (Radio Chrześcijanin, *Trans Word Radio*), na styku z rzeczywistością społeczną (np. Chrześcijańska Fundacja Życie i Misja, Misja Pokoleń, Biblijne Stowarzyszenie Akademickie, Fundacja Współpracy Chrześcijańskiej, Fundacja „Dobro Czynić” – Misja Charytatywna Kościoła Chrystusowego w RP, Fundacja Słowo Życia, Fundacja Młodzież dla Chrystusa, Stowarzyszenie Razem dla Ewangelii). Kościół Zielonoświątkowy w RP zainicjował m.in. Chrześcijańską Misję Kobiet, Chrześcijańską Misję Pomocy Ludziom Uzależnionym „Nowa Nadzieja”, Misję Więzienną²¹. Dodatkowo trzeba wskazać takie inicjatywy, jak: Festiwale Życia, Festiwal Nadziei, Marsze dla Jezusa, jak również bogatą ofertę edukacyjną (np. Wyższe Baptystyczne Seminarium w Warszawie, Ewangelikalna Wyższa Szkoła Teologiczna we Wrocławiu, Wyższa Szkoła Teologiczno-Społeczna w Warszawie) i wydawniczą (np. Instytut Wydawniczy „Agape”, Wydawnictwo „Absolutnie Fantastyczne”, Oficyna Wydawnicza *Vocatio*, Wydawnictwo w Wyłomie, Wydawnictwo Szaron). Jednocześnie daje się zauważyć przenikanie popularnej kultury w działania ewangelikalnych zborów – reklamy, wideoklipy, gry planszowe i internetowe, nowe formy muzyczne, prowadzenie ewangelizacji ulicznych w formie happeningów. Wiele z tych aktywności podejmują również katolickie wspólnoty ewangelizacyjne.

¹⁹ V. SYNAN, *Nurty odnowy pod koniec XX wieku*, 412–423.

²⁰ T.J. ZIELIŃSKI, *Protestantyzm ewangelikalny*, 75–117. Warto odnotować duży wkład w rozwój szeroko rozumianego ewangelikalizmu przedstawicieli wspólnot historycznych Kościołów protestanckich w XX w., zwłaszcza luteranizmu. Przykładowo można wskazać: Andrzeja Hławickę, ks. Karola Kulisza, ks. Jana Pindóra, ks. Tomasza Bruella, ks. Leszka Czyża, ks. Grzegorza Giezmę, Henryka Króla, Alinę i Henryka Wiejów. Zob. *tamże*, 337–353.

²¹ Z. PASEK, *Kultura religijna protestantyzmu*, 139–141.

Ostatnia dekada XX w. przyniosła pewien nowy powiew generowany przez charyzmatyczne uwielbienie, nowe style muzyczne, powstawanie megakościołów, przystosowanie kulturowe. Nie brakuje również kontrowersji, czego przykładem może być tzw. przebudzenie śmiechu, tzw. przebudzenie z Toronto (*Toronto Blessing*), charakteryzujące się śmiechem, omdleniami, wydawaniem zwierzęcych głosów, czy przebudzenie z Brownsville (zaakceptowane przez przywództwo *Assemblies of God*)²². Na uwagę zasługują również tzw. Kościoły nowoapostolskie, postrzegające siebie jako ruchy przeddenominacyjne. Wśród cech tych wspólnot można wskazać: nową nazwę, określanie przywódców jako apostołów, posługa przywódców-ochotników, ukierunkowanie na przyszłość, nowa muzyka, grupy uwielbienia, wykorzystanie zdobyczy techniki, nowa modlitwa (równoczesna, śpiew w Duchu), hojność członków zboru, nowe rodzaje ewangelizacji oraz otwartość na Ducha Świętego, dary, uzdrowienia, uwolnienia i prorocтва²³.

W całym tym kontekście ewangelikalni protestanci powinni być świadomi zagrożeń oraz szans rozwoju tego nurtu. Tadeusz Zieliński wśród hamulców rozwoju ewangelikalizmu wymienia egocentryzm, selektywność etyczną i lekceważenie wysiłku moralnego, separacjonizm i antykulturowość, podatność na podział, klikowość, klerykalizm, duchowość sensualistyczno-psychotyczną. Elementami stymulującymi rozwój jest natomiast wyraziste orędzie ewangeliczne, osobista pobożność codzienności, inicjatywność i przedsiębiorczość, proste struktury oraz odformalizowana liturgia²⁴.

Odnowa ewangelikalna i charyzmatyczna obejmowała także Kościoły historyczne. Datuje się to na drugą połowę XX w. Za prekursora tej odnowy uznaje się ks. Dennisa Bennetta z Kościoła Episkopalnego w Stanach Zjednoczonych, który przemienił swoje życie po doświadczeniu chrztu w Duchu Świętym; z czasem część jego parafian miało takie samo doświadczenie. Drugim pionierem był ks. Richard Winkler. Nie pozostawało to bez znaczenia na całość pentekostalnych doświadczeń, gdyż była to duchowość już trochę stonowana, a glosolalia stosowana była w dużej mierze w modlitwie osobistej. Te doświadczenia jednak nie miały zasadniczo akceptacji władz Kościoła, choć stopniowo zauważano odradzanie się tych parafii, gdzie duchowość charyzmatyczna była obecna, czego przykładem może być kościół św. Łukasza pod Seattle czy parafia Od-

²² V. SYNAN, *Nurty odnowy pod koniec XX wieku*, 436–446.

²³ *Tamże*, 442. O tzw. reformacji nowoapostolskiej zob. C.P. WAGNER, *Trzęsienie ziemi w Kościele. Wpływ Reformacji Nowoapostolskiej na kształt współczesnego Kościoła*, tłum. M. Piszczek, Warszawa 1999; T. SØNDERGAARD, *Ostatnia reformacja. Powrót do nowotestamentalnego modelu uczyniostwa*, tłum. N. Cis, Ustroń 2015.

²⁴ T.J. ZIELIŃSKI, *Hamulce i podniety rozwoju ewangelikalizmu polskiego u progu XXI stulecia. Studium w profilu teologiczno-systematycznym*, w: TENŻE (red.), *Ewangelikalny protestantyzm w Polsce u progu XXI stulecia*, 129–143.

kupiciela w Houston z ks. Grahamem Pulkinghamem. Podobne doświadczenia miały miejsce w Kościele Anglii. To tam pod kierunkiem ks. Michaela Harpera powstała ekumeniczna charyzmatyczna grupa *The Fountain Trust*. Szczególnym wydarzeniem była liturgia poprzedzająca konferencję w Lambeth w 1978 roku – liturgia eucharystyczna sprawowana pod przewodnictwem arcybiskupa Canterbury była powiązaniem tradycyjnych form z radosnym uwielbieniem, mówieniem językami, uzdrowieniami, nowym wylaniem Ducha Świętego. Także w innych krajach nie brakowało wyższych hierarchów angażujących się w dzieło odnowy²⁵.

Podobne zjawiska dotknęły Kościoły luterzańskie. Pierwszymi duchownymi, którzy przeżyli odnowienie w Duchu Świętym byli: Harald Bredesen, Larry Christenson, Erwin Prange, Herbert Mjorud, Paul Swedeberg czy Glen Pearson. To nowe poruszenie pojawiło się we wszystkich amerykańskich Kościołach luterzańskich, choć nie obyło się bez radykalnych sprzeciwów biskupów. Z czasem luteranizm wypracował określenie powiązania duchowości pentekostalnej z własnym systemem teologicznym. Można tu wskazać opracowanie *The Charismatic Renewal Among Lutherans* autorstwa Larry'ego Christensona, zbiorową publikację *Welcome, Holy Spirit*, jak również *A Lutheran Charismatic Catechism* oraz *Confirmation and the Charismata* Theodore'a Jungkuntza. Ważne były też różnego rodzaju sprawozdania zlecane przez Kościoły, zwłaszcza Kościół Luterński Synodu Missouri. Z czasem powołano również luterzańskie podmioty organizujące odnowę charyzmatyczną – *Lutheran Charismatic Renewal Services* (1973), *International Lutheran Center for Church Renewal* (1980), z których powstała organizacja *International Lutheran Renewal Center* (1983)²⁶.

Ruch odnowy objął również Kościoły prezbiteriańskie i reformowane. Wpisuje się to w sekwencję kolejnych przebudzeń. W czasach współczesnych było to związane z posługą pastorów: Bricka Bradforda, Roberta Whitakera, J. Rodmana Williama. Wielu duchownych i członków zborów doświadczało chrztu w Duchu Świętym, a wspólnoty wzmacniały się. Akceptacja kościelna dla takich zjawisk nastąpiła dopiero po wielu krytycznych opiniach²⁷. Owa nowość przyszła również do wspólnot metodystycznych, baptystycznych i mennonickich, nie wspominając już o nielicznych prawosławnych charyzmatykach²⁸.

Trochę trudniej z odnową charyzmatyczną Kościołów tradycyjnych jest w Europie. Niemniej ostatnie dziesiątki lat przynoszą stopniową przemianę.

²⁵ V. SYNAN, *Odnowa charyzmatyczna dociera do Kościołów historycznych*, w: TENŻE (red.), *Historia ruchu zielonoświątkowego i odnowy charyzmatycznej*, 179–189.

²⁶ *Tamże*, 190–197.

²⁷ *Tamże*, 197–208.

²⁸ TENŻE, „Charyzmaty” – odnowa w głównych denominacjach protestanckich, w: TENŻE (red.), *Historia ruchu zielonoświątkowego i odnowy charyzmatycznej*, 214–246.

Obecnie ewangelikalne wspólnoty protestanckie oraz grupy inspirowane duchowością ewangeliczną w historycznych Kościołach Reformacji poszukują wciąż nowych sposobów ewangelizacji i przekazu wiary, niejednokrotnie współdziałając w konkretnych dziełach. Przykładem owego współdziałania jest satelitarna ewangelizacja *ProChrist*, krucjaty Billy’ego Grahama czy spektakularne ewangelizacje Reinharda Bonnke.

Na gruncie polskim trudno dostrzec nurt ewangelikalny, a zwłaszcza charyzmatyczny, w luteranizmie bądź ewangelicyzmie reformowanym, niemniej pewne działania wpisują się w rzeczoną duchowość. Przede wszystkim realizują to służby Centrum Misji i Ewangelizacji Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Dzięgielowie, podejmujące działalność kulturalną, społeczną, wydawniczą (wydawnictwo „Warto”, czasopismo „Warto”)²⁹, ewangelizacyjną, misyjną, formacyjno-edukacyjną³⁰. Szczególnym, otwartym na inne denominacje chrześcijańskie, jest „Tydzień Ewangelizacyjny”, organizowany od 1950 r., najpierw w Bytomiu-Miechowicach, a później w Dzięgielowie k. Cieszyna, a dodatkowo od 1998 r. w Mrągowie oraz od 2006 r. w Zelowie (razem z Kościołem Ewangelicko-Reformowanym). Również tzw. „Bezsenne noce” (ewangelizacyjne spotkania dla młodzieży w noc Zmartwychwstania Pańskiego) oraz „Noce z Lutrem” w dniu 31 października stanowią nowe ścieżki dla przekazu i celebrowania wiary ochrzczonych. W propozycjach tych biorą udział także katolicy.

1.3. Drogi odnowy katolicyzmu

Duchowość katolicka przeżywa wielowymiarową odnowę po Soborze Watykańskim II. Przede wszystkim obejmuje to odrodzenie biblijne, uproszczenie liturgii oraz rozwój ruchów i wspólnot modlitewnych, ewangelizacyjnych i formacyjnych. Podejmowane są również nowe sposoby przekazu Ewangelii i doktryny³¹ oraz tworzenie środowisk autentycznego nawrócenia i wzrastania w wierze.

W wymiarze powszechnym dzieło odnowy podejmują duże, zorganizowane ruchy i wspólnoty oraz mające aprobatę Stolicy Apostolskiej bądź oczekujące na taką akceptację. Trzeba tu wymienić m.in. Drogę Neokatechumenalną (zogniskowaną wokół trójnogu: Słowo – Liturgia – Wspólnota); Wspólnotę Emmanuel (z centralnym miejsce adoracji i ewangelizacją); Wspólnotę Błogosławieństw (tworzoną przez osoby różnych stanów, z duchowością charyzmatyczną); Mię-

²⁹ www.cme.org.pl/index.php?D=5 (30.07.2016).

³⁰ www.cme.org.pl/index.php?D=3 (30.07.2016).

³¹ Zob. P. SAWA, *Język nowej ewangelizacji drogą doświadczenia Tajemnicy*, w: J. KEMPA, M. GIGŁOK (red.), *Słowo, doświadczenie, tajemnica*, Katowice 2015, 351–354, 356–361.

dzynarodowe Służby Katolickiej Odnowy Charyzmatycznej (animujących formację i działania Odnowy w Duchu Świętym); Instytut Zakonny *Chemin Neuf* (będący częścią ekumenicznej wspólnoty *Chemin Neuf*); *Comunione e Liberazione* (podejmujący formację katolicką opartą na doświadczeniu parafii) czy Szkołę Ewangelizacji św. Andrzeja (trójstopniowy program formacji ewangelizatorów, stosujący zasadę Ke-Ka-Ko: kerygmat – charyzmaty – wspólnota).

Na gruncie polskim warto wskazać te największe ruchy i wspólnoty: Szkoły Nowej Ewangelizacji, Ruch Światło-Życie, liczne grupy Odnowy w Duchu Świętym i niektóre samodzielne wspólnoty w jej ramach, np. Mocni w Duchu. Jedną z ważniejszych formacji stanowią szkoły nowej ewangelizacji współpracujące w ramach międzynarodowego projektu Szkoły Ewangelizacji św. Andrzeja. Grupy te nie tylko podejmują regularną formację członków oraz dzieła ewangelizacyjne, rekolekcyjne, ale również organizują wielkie zgromadzenia ewangelizacyjno-modlitewne, jak np. „Jezus na Stadionie”, „Przystanek Jezus”, Ogólnopolskie Kongresy Nowej Ewangelizacji. Wymownym znakiem tych przemian i inicjatyw było powołanie Zespołu ds. Nowej Ewangelizacji przy Konferencji Episkopatu Polski.

Na uwagę zasługuje więc cała wielowątkowa rzeczywistość nowej ewangelizacji, która jest głoszeniem Ewangelii językiem i formami przystępnymi dla współczesnego społeczeństwa. Nie można tu widzieć jednak jedynie kwestii metody. Należy mówić o duchowości nowej ewangelizacji, która charakteryzuje się następującymi komponentami: duchowość biblijna, kerygmatyczna i chrystocentryczna, oparta na osobistym wyborze wiary³², pentekostalna, związana z przejawami darów charyzmatycznych oraz wspólnotowa. Szczególnym przejawem duchowego przebudzenia są coraz liczniejsze wspólnoty i ruchy kościelne.

Momentem przełomowym dla tego wymiaru było powołanie przez *motu proprio* „*Ubicumque et semper*” papieża Benedykta XVI Papieskiej Rady ds. Krzewienia Nowej Ewangelizacji, której przydzielono zadanie propagowania nowej ewangelizacji, jej form i metod, także współczesnych form przekazu, pogłębianie jej znaczenia, pomoc Kościołom partykularnym i różnym podmiotom kościelnym³³. Z kolei Benedykt XVI, włączając przez *motu proprio* „*Fides per doctrinam*” pod kompetencje tej nowej dykasterii Międzynarodową Radę ds. Katechezy³⁴, pokazał konieczny kierunek przemiany w Kościele – z naucza-

³² „U początku bycia chrześcijaninem nie ma decyzji etycznej czy jakiejś wielkiej idei, jest natomiast spotkanie z wydarzeniem, z Osobą, która nadaje życiu nową perspektywę, a tym samym decydujące ukierunkowanie”. BENEDYKT XVI, Encyklika *Deus caritas est*, 1.

³³ TENZE, List apostolski *Ubicumque et semper*, w: PONTIFICIO CONSIGLIO PER LA PROMOZIONE DELLA NUOVA EVANGELIZZAZIONE, *Enchiridion della Nuova Evangelizzazione. Testi del Magistero pontificio e conciliare 1939–2012*, Vaticano 2012, 1232.

³⁴ TENZE, List apostolski *Fides per doctrinam*, za: www.vatican.va/content/benedict-xvi/it/motu_proprio/documents/hf_ben-xvi_motu-proprio_20130116_fides-per-doctrinam.html (20.11.2015).

niem katechetycznym musi być związane głoszenie kerygmatyczne, a nawet je poprzedzać³⁵.

2. Duchowość ewangelikalna przestrzeni spotkania

Wskazane wyżej przejawy życia chrześcijańskiego i doświadczenia religijnego prowadzą do rozpoznania najistotniejszych wspólnych mianowników duchowości różnych denominacji ewangelikalnych. Dotyczy to szczególnie wymiaru kerygmatycznego, doświadczenia wspólnotowości oraz form wyrażania wiary. Znajduje to wyraz w praktykach katolickich wspólnot odnowy Kościoła, a w tradycji reformacyjnej wspólnot ewangelikalnych – w obrębie Kościołów historycznych, kongregacji baptystycznych, zielonoświątkowych i innych tzw. wolnych Kościołów, szczególnie powstających współcześnie.

2.1. Wiara z wyboru

Chrześcijaństwo ewangelikalne zakłada konieczność indywidualnego wyboru wiary, co poprzedzone jest ewangelizacją oraz bardzo często konkretnym doświadczeniem religijnym obecności Boga i daru zbawienia. Podobnie wobec katolików rzecz ujmuje Episkopat Ameryki Łacińskiej i Karaibów, który podczas Synodu w Aparecidzie stwierdził, że chrześcijaństwo „polega na rozpoznaniu obecności Jezusa Chrystusa i pójściu za Nim. To właśnie było cudownym doświadczeniem pierwszych uczniów, którzy spotkawszy Jezusa, byli zafascynowani i zadziwieni nadzwyczajnością Tego, który do nich mówił”³⁶. Nie chodzi jednak tylko o doświadczenie, ale o decyzję, która wpływa na całość życia. Dokonuje się to poprzez wyznanie wiary i wybór Jezusa jako Zbawiciela i Pana; w Kościołach praktykujących chrzest dorosłych na wyznanie wiary uzewnętrznione jest to chrztem wodnym (przez zanurzenie) osoby świadomej tego wydarzenia. Także we wspólnotach w Kościołach historycznych ma miejsce tzw. chrzest w Duchu Świętym jako świadome otwarcie na Jezusa i działanie Ducha Świętego, czemu często towarzyszy otwarcie na charyzmaty zwyczajne i nadzwyczajne.

Jest to zasadnicza różnica w podejściu do rozumienia nowonarodzenia. Wspólne świadectwo konieczności wzrastania w świadomie wybranej i podtrzymywanej wierze, opartej na osobistej relacji z Jezusem Chrystusem, przemienia jakość

³⁵ Zob. J.H. PRADO FLORES, *Ewangelizacja – katechizacja. Kontekst i fazy głoszenia*, w: P. MUSIEWICZ, D. TRZCINKA (red.), *Całą Ewangelię, Całe Ciało, Całemu Światu*, Kraków 2014, 41–49.

³⁶ *Aparecida. V Ogólna Konferencja Episkopatów Ameryki Łacińskiej i Karaibów. Dokument końcowy*, tłum. K. Zabawa, K. Łukaszczuk, Gubin 2014, nr 244.

chrześcijaństwa we współczesnym świecie oraz zmienia formy przekazu wiary (przejście od „my” do „ty”, czyli głoszenia ukierunkowanego na poszczególnego człowieka). Strona katolicka winna jednak powstrzymać się przed zbyt pochopnym przejmowaniem koncepcji i praktyk ewangelikalnych. Ożywienie charyzmatyczne i szeroko rozumiany katolicki ewangelikalizm należy bowiem rozwijać na bazie sakramentów inicjacji i życia sakramentalnym, w zgodzie z całością doktryny³⁷.

2.2. Wspólnota Ducha

Duchowość ewangelikalna zawiera w sobie konieczność trwania chrześcijanina w konkretnie przeżywanej wspólnocie lokalnej, traktowanej nie tyle instytucjonalnie i formalnie, choć to ma swoje znaczenie, ile w kontekście osobistego wyboru i wzrastania. W tzw. wolnych Kościołach chodzi o czynne uczestnictwo w życiu określonego zboru, a w przypadku katolików o zaangażowanie w określony ruch czy wspólnotę formacyjną. Choć różna jest podstawa formalna przynależności do tych wspólnot (w przypadku tzw. wolnych Kościołów chodzi o wyznanie wiary i chrzest dorosłych, a w kontekście katolickim, czy protestanckich Kościołów historycznych o duchowe przebudzenie i pragnienie wzrastania w łasce przyjętego chrztu), to można wskazać na pewne analogiczne lub nawet tożsame uzasadnienia: wolna i świadoma odpowiedź na darmo daną łaskę Bożą, jednoznaczne opowiedzenie się za Jezusem, biblijne wezwanie do trwania w rzeczywistości przeżywanej wspólnocie z innymi ochrzczonymi, gdzie ma miejsce wymiana darów duchowych, wspólne celebrowanie wiary oraz wypełnianie misji zleconej przez Zmartwychwstałego³⁸.

Ewangelikalne wspólnoty charakteryzuje ponadto „maksymalne uproszczenie obrzędowości i duża rola osób świeckich w życiu społeczności kościelnej”³⁹. W kontekście katolickim nie oznacza to oczywiście rezygnacji z sakramentów i wypełniania pasterskiej funkcji przez prezbiterów czy biskupów. W jednym i drugim przypadku chodzi o to, że osoby nieordynowane (zборы protestanckie) czy niewyświęcone (Kościół katolicki) stanowią istotny element w budowaniu i prowadzeniu wspólnoty, rozeznawaniu, jak również w decydowaniu o kierunkach jej rozwoju i działalności pastoralnej.

³⁷ Zob. A. SIEMIENIEWSKI, *Ewangelikalna duchowość nowego narodzenia a Tradycja katolicka*, Wrocław 1997.

³⁸ Przykładowo: baptysci jednoznacznie nauczają, że „człowiek, który świadomie uwierzył w Boga i przyjął Chrystusowy dar zbawienia, powinien niezwłocznie stać się członkiem zboru (parafii). Nie ma bowiem chrześcijaństwa bez Kościoła”. Z.J. KUJAS, *Odpowiedzi na 101 pytań o ekumenizm*, Kraków 2004, 168.

³⁹ *Tamże*, 181.

2.3. Nowe uwielbienie

Ostatnie dekady przynoszą zmiany w muzyce kościelnej, zarówno w obrębie tradycyjnych wspólnot ewangelikalnych, jak również w Kościołach historycznych. Cechą współczesności stała się ponaddenominacyjność. Wykonywanie tych samych śpiewów przez członków różnych Kościołów i wspólnot oraz wzajemne inspiracje stanowią nową przestrzeń duchowego spotkania oraz kształtują nową rzeczywistość, analogicznie do tego, jak pierwsza Reformacja rozwijała się dzięki pieśni, która, obok rozpowszechnianej Biblii, stała się nośnikiem treści.

Cezurą nowej ery muzyki chrześcijańskiej było wynalezienie kasyety magnetofonowej w 1962 r. oraz wprowadzanie kaset VHS w 1976 r. Umożliwiło to rozpowszechnianie nowych stylów muzycznych, odtwarzanie we wspólnotach koncertów i spotkań modlitewnych. Obecnie czynnikiem uzupełniającym jest wykorzystywanie obrazu, światła i innych zewnętrznych aranżacji. Jednocześnie nastąpiło przejście od wykonywania hymnów, przynajmniej we wspólnotach ewangelikalnych, do krótkich jedno- lub kilkuzwrotkowych śpiewów, jak również wprowadzenie szerszej gamy instrumentów muzycznych. Przykładem takiej twórczości o ogólnoświatowym zasięgu jest posługa Michaela W. Smitha oraz zespołu *Hillsong*. Jednocześnie poszerza się środowisko proroczego uwielbienia wyrastającego z Międzynarodowego Domu Modlitwy (*International House of Prayer*) w Kansas City⁴⁰. W ten sposób muzyka nie tylko towarzyszy modlitwie, ale realnie staje się modlitwą. Szczególnie unaocznia się to w śpiewie natchnionym, kiedy liderzy uwielbienia bądź całe zgromadzenie śpiewa spontaniczne teksty, każda osoba swoje słowa i na odmienną melodię, co dzięki Duchowi Świętemu tworzy prawdziwą harmonię modlitwy oraz zjednoczenia wiernych.

Trzeba zauważyć, że owa współczesna forma ma biblijne zakorzenienie⁴¹. W zakresie treści trzeba zauważyć radykalne skoncentrowanie na Bogu, Jego przymiotach, działaniu, Objawieniu i zbawieniu. Wobec tego znacznie mniejsze znaczenie ma opis stanu wewnętrznego człowieka. Umożliwia to szczerą adorację, czyli uwielbienie Boga, oraz duchową zmianę rzeczywistości doczesnej poprzez doświadczenie uzdrowienia czy uwolnienia. Ma to tym większe znaczenie, że współczesna muzyka chrześcijańska posiada charakter mocno osobisty; człowiek przyjmuje treść, identyfikuje się z nią, co wiedzie do autentycznego

⁴⁰ www.ihopkc.org (30.06.2016).

⁴¹ Niektóre biblijne formy uwielbienia to: posługa harfarzy, śpiewaków, fletnistów, trębaczy (Ap 18,22), śpiew (np. Ps 95,1), wykrzykiwanie (Ps 98,4), radosny hałas (Ps 66,8), śmiech (Ps 126,1-3), klaskanie w dłonie (Ps 47,2), taniec (Ps 150,4), granie na instrumentach (2 Sm 6,5), klękanie (Ps 95,6), wznoszenie rąk (1 Tm 2,8).

spotkania z Bogiem oraz kontemplacji. Służy temu czas teraźniejszy, prosta, łatwo odtwarzalna forma oraz różnorodność stylów.

2.4. Nowy mistycyzm

To wszystko tworzy pewien rodzaj współczesnej mistyki, która staje się dostępna dla szerszej grupy ludzi. Jak zauważa Jan Andrzej Kłoczowski, „mystyk interioryzuje religię, kładzie nacisk na wewnętrzny i indywidualny charakter relacji z Bogiem. Ten akcent osobisty prowadzi niekiedy do napięcia pomiędzy mistykiem a jego wspólnotą religijną. Ten konflikt nie oznacza, że w każdym wypadku mistyk jest odstępca od rodzimej tradycji, częściej jest zatroskany o to, aby doktrynalny przekaz zachował duchową moc”⁴². Chodzi więc o duchowe poznanie i doświadczenie Boga na trudno wyrażalnym poziomie, choć bardzo intensywnym i jednoznacznym w rozpoznaniu. Owocuje to szczególną więź z Bogiem, która jest nie tylko religijna, ale bardzo personalna. Wyraża to klasyczny tekst mistycznej literatury karmelitańskiej: „Gdy Bóg sam bezpośrednio nawiedza duszę, wtedy ona (...) przyjmuje duchowe dary od Boga. Dzieje się tak dlatego, że majestat Boży przebywa wtedy substancjalnie w duszy (...). Te udzielania się, jakie sam Bóg powoduje, są całkowicie boskie i nadprzyrodzone. Są to jakby substancjalne dotknięcia w boskim zjednoczeniu duszy i Boga”⁴³.

Znamiona mistyczne mają też doświadczenia charyzmatyczne; można wręcz mówić o mistycyzmie ewangelikalnym czy pentekostalnym, choć w odróżnieniu od klasycznej mistyki posiada on nie tylko indywidualny charakter, gdyż istotny staje się kontekst wspólnotowy. Wiąże się to z osobistym i zborowym doświadczeniem Boga żyjącego. Jednym z prekursorów tej rzeczywistości był John Wesley, cały ruch metodystyczny i ruch uświęceniowy (*Holiness Movement*), podkreślający zasadność drugiego błogosławieństwa (*second blessing*), co zbliżone jest do współczesnego doświadczenia chrztu w Duchu Świętym. Skutkuje to ożywieniem wiary, pobożności, zamiłowaniem do słowa Bożego, modlitwy i gotowością ewangelizacji. Ów mistyczny stan pojawia się zwłaszcza podczas modlitwy w językach i wspólnotowym uwielbieniu, czemu niejednokrotnie towarzyszy służba prorocka, realizowana przez konkretne przesłania bądź duchowe wizje.

O tym, że uprawnione jest mówienie o mistycyzmie, świadczą następujące komponenty: doświadczenie „radykalnego owładnięcia” (objawiające się

⁴² J.A. KŁOCZOWSKI, *Zwrot do mistyki?*, w: J. MACHNIAK, J.W. GOGOLA (red.), *Duchowość chrześcijańska na progu trzeciego tysiąclecia*, 87–88.

⁴³ JAN OD KRZYŻA, *Noc ciemna*, w: TENŻE, *Dziela*, tłum. B. Smyrak, Kraków 1998, II, 23, 11, 516.

przewartościowaniem życia i ustawieniem nowej hierarchii wartości i nowym myśleniem), „całkowitej przemiany” (nowy styl życia), „idei całości” (poczucie pełni podczas modlitwy), świadomość dotarcia do objawienia⁴⁴. Dodatkowo mogą występować pewne psychosomatyczne symptomy, np. doświadczenie radości, upadek.

3. Perspektywy teologicznego i pastoralnego zbliżenia

Wskazane wyżej wymiary życia duchowego oraz aktywności duszpasterskiej wiodą do rozpoznania możliwości współdziałania wspólnot chrześcijańskich, zwłaszcza w zakresie ewangelizacji, świadectwa wiary, świętości oraz czynnego przeżywania darów duchowych. Nie chodzi tu oczywiście o tworzenie jakiejś nowej duchowości jednoczącej denominacje, ale o odczytywanie poruszeń Ducha Świętego i budowanie duchowej więzi między ochrzczoneymi. Nie oznacza to zaprzeczania istnienia różnic teologicznych, strukturalnych i pastoralnych. Mowa tu o autentycznej wymianie duchowych darów. *Karta Ekumeniczna*, przyjęta przez Konferencję Kościołów Europejskich oraz Radę Konferencji Episkopatów Europy, zawiera w tym kontekście następujące wezwanie: „Ważne jest: poznać duchowe bogactwo różnych tradycji chrześcijańskich, wzajemnie uczyć się od siebie i pozwalać się obdarowywać. Dla dalszego rozwoju ekumenii sprawą szczególnie ważną jest branie pod uwagę doświadczeń i oczekiwań młodzieży oraz – w miarę możliwości – pobudzanie jej do współpracy”⁴⁵.

3.1. Ewangelizacja (głoszenie kerygmatyczne) i świadectwo

Nakaz misyjny Chrystusa obowiązuje wszystkich ochrzczoneych. Wyrażne eksponują to Kościoły europejskie, które w *Karcie Ekumenicznej* wyznały: „Najważniejszym zadaniem Kościołów w Europie jest wspólne głoszenie Ewangelii – słowem i czynem – dla zbawienia wszystkich ludzi. Wobec szeroko rozpowszechnionej utraty orientacji, wyobcowania ze świata wartości chrześcijańskich, ale również wobec różnorodnych poszukiwań sensu życia, chrześcijanie i chrześcijanie stoją przed szczególnym wyzwaniem do dawania świadectwa swojej wierze. (...) Zobowiązujemy się rozmawiać z innymi Kościołami o naszych inicjatywach dotyczących ewangelizacji”⁴⁶.

⁴⁴ A. MIGDA, *Mistycyzm pentekostalny w Polsce*, 197–199.

⁴⁵ *Karta Ekumeniczna. Wtyczne dla wzrastającej współpracy pomiędzy Kościołami w Europie*, Warszawa 2003, 9–10.

⁴⁶ *Tamże*, 8–9.

Dzieło ewangelizacji jest dużym wyzwaniem dla Kościołów historycznych; wspólnoty ewangelikalne ze swojej natury wstąpienie nowych osób warunkują osobistą, świadomą decyzją oddania swojego życia Jezusowi i przyjęciem chrztu wodnego, poprzedzonego słuchaniem i przyjmowaniem kolejnych punktów kerygmatu. Z kolei Kościoły: katolicki, ewangelickie, starokatolickie i anglikańskie (episkopalne), dopuszczające chrzest dzieci, stają wobec problemu, że spora część ich wiernych nie ma własnego doświadczenia nawrócenia i wyboru wiary jako stylu życia. Dlatego konieczne staje się rozwijanie głoszenia kerygmatycznego, zarówno wobec praktykujących, jak i tych, którzy zaprzestali podejmować praktyki religijne. Trafnie ujął to Benedykt XVI w słowach: „U progu trzeciego tysiąclecia nie tylko istnieją liczne ludy, które jeszcze nie poznały Dobrej Nowiny, ale wielu chrześcijan potrzebuje, aby na nowo głoszone im z przekonaniem słowo Boże, by mogli konkretnie doświadczyć mocy Ewangelii. Tylu jest braci ochrzczonych, ale niewystarczająco ewangelizowanych”⁴⁷.

Wobec tego trzeba również czynić rozróżnienie pomiędzy kerygmatem a katechezą⁴⁸ i wyraźnie przyjmować naturalne następstwo, że dopiero po ewangelizacji, zakończonej decyzją życia z Jezusem, ma miejsce katecheza jako pouczenie w wierze, choć oczywiście nauczanie wiary nie może być pozbawione elementu kerygmatycznego. Dlatego nie można zakładać żywej wiary u osób ochrzczonych, które nie wyszły poza tradycję, zwyczaje religijne i powierzchowną pobożność. Nie można jednak deprymować tradycyjnej duchowości, gdyż i ona niesie elementy doświadczenia Boga. W owym rozgraniczeniu nie chodzi też o pomniejszenie roli teologii i systematycznego nauczania wiary, ale o zachowanie prawa wzrostu, które wpisane jest w dynamikę chrztu.

3.2. Wieczerza Pańska

Jedną z najtrudniejszych kwestii w dialogu ekumenicznym jest teologia i praktyka sakramentów, zwłaszcza Eucharystii. Rozbieżności pomiędzy katolicką transsubstancjacją i luterąską unią sakramentalną⁴⁹ a kalwińską nauką o duchowej obecności Chrystusa w Wieczerzy Pańskiej aż do symbolizmu wyznawanego przez szereg zborów i kongregacji nie rokuje rychłego wspólnego wyznawania i celebrowania Eucharystii. Niemniej konieczne staje się świadectwo znaczenia sakramentu ołtarza. W przypadku katolickim oznaczać to może głębsze i czynne uczestnictwo w liturgii, a w środowisku protestanckim, nieza-

⁴⁷ BENEDYKT XVI, Adhortacja apostolska *Verbum Domini*, 96.

⁴⁸ D. REY, *Parafio, obudź się! Wyzwania nowej ewangelizacji*, tłum. K. Czaplicka, Gubin 2014, 134–173.

⁴⁹ Zob. A. SKOWRONEK, *Nauka Marcina Lutra o Wieczerzy Pańskiej*, CT 43 (1973) 1, 33–34.

leżnie od denominacji, wyrażać się będzie w większym docenieniu Wieczerzy Pańskiej w życiu Kościoła. Wydaje się, że stanowi to wyzwanie dla współczesnych chrześcijan – zwłaszcza chodzi tu o pozbycie się konfesyjnych uproszczeń (np. przeciwstawianie niedzielnej Eucharystii w Kościele katolickim cyklicznym celebracjom u protestantów), gdyż tylko pozostałość po czasach wojen religijnych. Niewłaściwe jest przypisywanie protestantom twierdzenia, że nie ma potrzeby niedzielnej celebracji Wieczerzy Pańskiej. Dla przeciwstawienia się takim uproszczeniom warto przytoczyć fakt, że Ewangeliczny Kościół Reformowany (we Wrocławiu) sprawuje Wieczere Pańską w każdą niedzielę⁵⁰, co jest ewenementem wśród zborów ewangelikalnych i większości parafii historycznych Kościołów reformacyjnych.

Wyzwaniem dla ewangelicznych chrześcijan jest więc głębsze odkrycie znaczenia Wieczerzy Pańskiej jako świętej czynności, a nie tylko pamiątki. Oryginalnym podejściem prowadzącym do takiej przemiany myślenia jest nauczanie Randy'ego Clarka. Według niego Wieczera winna być ważna dla chrześcijan i samo jej sprawowanie ma mieć ewangelizacyjny charakter, gdyż „nie ma czystszej ewangelii niż słowa Jezusa podczas wieczerzy. (...) ci, do których głosisz, już usłyszeli esencję przesłania ewangelii”⁵¹. Skoro prawdą było to, że na chorych kładziono chusty i przepaski św. Pawła (Dz 19,12), by odzyskali zdrowie, to tym bardziej poświęcony chleb i wino służy jako kanał łaski⁵². Zdumiewające jest w tym kontekście wyznanie pastora Clarka: „Z powodu tego wszystkiego nie potrafię już wyrzucać chleba i wina pozostałych po wieczerzy. Po prostu nie mogę tego zrobić. Nie wierzę w transsubstancjację, chociaż chciałbym wierzyć, ponieważ myślę, że tak byłoby lepiej. Nie wiem, czy w sensie doktrynalnym jest to lepsze, ale myślę, że to uczyniłoby z wieczerzy coś cenniejszego dla nas”⁵³. Choć jest to zasadniczo odosobniony pogląd, to jednak może wyznaczać pewien kierunek myślenia ewangelikalnego: w podejmowanych praktykach życia kościelnego mocniej zaakcentować głębokie znaczenie Wieczerzy Pańskiej jako świętej czynności, niosącej autentycznie Bożą obecność, a nie tylko wspomnienie. Należy żywić nadzieję, że to właśnie celebrowanie owej pamiątki przywiedzie do eucharystycznego spotkania różnych chrześcijan przy jednym stole.

Także katolickie wspólnoty ewangelizacyjne powinny dbać o coraz głębsze przeżywanie Eucharystii, dbanie o piękno celebracji liturgicznej, co w znaczący sposób kształtuje duchowość chrześcijańską. Jednocześnie przez nową muzykę

⁵⁰ EWANGELICZNY KOŚCIÓŁ REFORMOWANY WE WROCŁAWIU, *Formy naszych nabożeństw*, www.wroclaw.reformacja.pl/formy.html (16.08.2016).

⁵¹ R. CLARK, *Uzdrowienie jest w Odkupieniu. Moc Wieczerzy Pańskiej*, tłum. A. Raczyńska, Ustroń 2016, 67.

⁵² *Tamże*, 56–62.

⁵³ *Tamże*, 55.

stosowaną podczas liturgii dają okazję do głębokiej mistagogii. Potrzebna jest w tym jednak troska o *sacrum*.

3.3. Dary charyzmatyczne

Duchowość ewangelikalna podkreśla znaczenie osobistego otwarcia na Ducha Świętego, a grupy zielonoświątkowe i pentekostalne w szerokim rozumieniu akcentują rolę darów charyzmatycznych, poczynsz od mówienia (modlitwy) w językach. Jest to odkrywanie wyposażenia Kościoła pierwotnego. Jednocześnie wspólnoty te, zwłaszcza protestanckie, podkreślają znaczenie wielowymiarowego budowania struktury Kościoła. Są więc dary służące zakładaniu i jedności zborów (służba apostoła, proroka, ewangelisty, pasterza i nauczyciela), dary ku tworzeniu lokalnej społeczności (słowo mądrości, słowo wiedzy, rozróżnianie duchów, wiara charyzmatyczna, uzdrawianie, czynienie cudów, proroctwo, glosolalia, tłumaczenie języków) oraz umożliwiające misję (kierowanie zbozem, niesienie pomocy, napominanie, dzielenie się i okazywanie miłosierdzia, pasterzowanie oraz inne posługi)⁵⁴.

Choć odmiennie stawia się akcenty w kwestii darów charyzmatycznych we wspólnotach protestanckich i katolickich, to jednak przyjmowanie ich pobudza chrześcijan do odważnego korzystania z owego wyposażenia Kościoła. Praktykowaniu tych darów towarzyszą nieraz doświadczenia fizyczne (powalenie na ziemię, czyli tzw. spoczynek w Duchu, poczucie ciepła), duchowe (wizje, obrazy), co świadczy o zetknięciu świata nadprzyrodzonego z doczesnym. Zasadniczo punktem wyjścia jest modlitwa w językach, co stanowi „fenomen mistyczny o charakterze poznawczym”⁵⁵. Jest to rzeczywistość bezpośredniej komunikacji z Bogiem, forma modlitwy pozadyskursywnej, gdzie nie liczą się pojęcia, ale trwanie w Bożej obecności. Sprawdzianem autentyczności tych zjawisk jest chrześcijańskie życie. Analogicznie rzecz ma się z charyzmatami prorockimi, a więc słowami mądrości, wiedzy, zbudowania, napomnienia i pocieszenia, jak również z darami służącymi odnowieniu życia człowieka (uzdrowienia, uwolnienia)⁵⁶.

Przyjmowanie tych darów i właściwe korzystanie z nich owocuje, zgodnie z Bożym przeznaczeniem charyzmatów, ożywieniem lokalnych wspólnot i wiary ochrzczonych, wsparciem ewangelizacji i otwarciem na obecność Boga we współczesnym świecie. Konieczna jest jednak ciągła refleksja teologiczna i pa-

⁵⁴ E. BEDNARZ, R. TOMASZEWSKI (red.), *Wprowadzenie do nauki o Biblii oraz doktryny i praktyki ruchu zielonoświątkowego*, Warszawa 2010, 259–264.

⁵⁵ J. PRUSAK, *Święty, mistyk czy wariat?*, „Rycerz Niepokalanej” (2009) nr 7–8, 202.

⁵⁶ A. MIGDA, *Mistycyzm pentekostalny w Polsce*, 213–261.

storalna nad rzeczywistością charyzmatyczną, by unikać zamknięcia na nią, ale jednocześnie, by chronić chrześcijan przed charyzmatomanią⁵⁷.

W refleksji teologicznej nad tymi darami konieczny jest dialog między środowiskiem ewangelikalnych chrześcijan a charyzmatykami katolickimi. Dla wspólnot pentekostalnych glosolalia i otwarcie na pozostałe obdarowania stanowią istotny przejaw nowonarodzenia w Duchu, dla grup katolickich dary jawią się jako rzeczywistości towarzyszące posłudze i misji Kościoła. Wyzwaniem jest również uznanie, zwłaszcza przez ewangelikałów, autentyczności życia w Duchu przez katolików czy protestantów z Kościołów historycznych, ochrzczonych w wieku niemowlęcym. W konsekwencji ważne staje się wzrastanie ku wzajemnemu zaufaniu i możliwości wzajemnego usługiwania charyzmatami.

3.4. Istotny wkład ewangelikalnych i katolików w odnowę chrześcijaństwa

Powyższe rozważania warto podsumować wskazaniem najistotniejszych przestrzeni wzajemnego obdarowania się poszczególnych wyznań. Niewątpliwie można zauważyć istotne inspiracje dla duchowości katolickiej, zwłaszcza w rzeczywistości tworzenia wspólnot oraz form ekspresji wiary. W zwięzły sposób najważniejszymi elementami ewangelikalnymi, które znajdują miejsce w katolicyzmie, są: żywa i odpowiedzialna wiara, sprzeciwiająca się rytualizmowi, formalizmowi, dająca duchowy przełom; poczucie realności Kościoła przez małe wspólnoty; kapłaństwo wiernych (aktywne zaangażowanie świeckich); wolność religijna oraz otwarcie na nowe formy duszpasterstwa i misji⁵⁸. Jednocześnie wolne Kościoły wskazują naturalną transcendentność religii i odejście od pokonstantyńskiego powiązania wiary i państwowości, podkreślając znaczenie władzy Jezusa Chrystusa i Ducha Świętego. Także mają ważny wkład w samorozumienie chrześcijaństwa, zwłaszcza przez świadectwo Kościoła jako widzialnego stowarzyszenia uczniów Chrystusa, dyscypliny zborowej, uczestniczenia w misji wierzących, dystansu do ducha czasu, fundamentalnego znaczenia wolnej decyzji jako warunku uczestniczenia w społeczności, rozdziału religii i polityki oraz podejmowania decyzji przez większą grupę wiernych⁵⁹.

⁵⁷ Wśród interesujących opracowań rzeczony kwestii warto sięgnąć do następujących: A. KULIBERDA, *Charyzmaty w Kościele dzisiaj*, Częstochowa 2005; TENŻE, „*Weźmięcie w darze Ducha Świętego*”. *Duszpasterskie znaczenie grup modlitewnych, chrztu w Duchu Świętym i glosolalii*, Częstochowa 2005; S. FALYO, *Przebudzenie charyzmatów*, tłum. T. Stańczyk, Łódź 1995; K.M. RANAGHAN, *W mocy Ducha Świętego*, tłum. T.M. Micewicz, Warszawa 1993; B. LOCUM, *Dar prooroctwa*, tłum. A.W. Miziołek, Ząbki 2012; A.J. PALLA, *Poznaj swoją osobowość i dary duchowe*, Warszawa 2010.

⁵⁸ D.J. O'HANLON, *Czego wolne Kościoły mogą nauczyć katolików?*, tłum. A. Urbanowicz, Conc 1–2 (1965–1966) 1, 341–347.

⁵⁹ F. LITTEL, *Tendencje wolnych Kościołów*, tłum. A. Urbanowicz, Conc 1–2 (1965–1966) 1, 336–341.

Z kolei wspólnoty ewangelikalne tradycyjne oraz powstające aktualnie stają przed potrzebą dookreślenia własnej tożsamości, a w zakresie duchowości indywidualnej i wspólnotowo przeżywanej podkreślenia wymiaru świętości we wszystkich działaniach. Dotyczy to przede wszystkim sakralności nabożeństw, modlitwy, ustanowień. Pomocą może być świadectwo wspólnot katolickich.

Takie podobne doświadczenia katolików i ewangelikalnych chrześcijan kształtują wyraźne nowe ukierunkowanie duchowości. Jak zauważa Albert-Marie Bernard, „jest to duchowość przyjmująca jako punkt wyjściowy życie takie, jakie jest w świecie takim, jakim jest; jest to duchowość dążąca do rzeczywistego i osobistego przeżycia; wreszcie, jest to duchowość, która odrzuca indywidualizm i rozwija się w ramach komórek życia braterskiego”⁶⁰.

4. Wnioski

- a) Duchowość ewangelikalna szeroko rozumiana staje się konkretną przestrzenią ekumenicznego zbliżenia różnych denominacji chrześcijańskich, tym bardziej, że na poziomie praktycznym i pastoralnym jest to już realnie istniejącą rzeczywistością, choć nie zawsze uświadomioną przez wiernych. Można tu wskazać: podobną muzykę podczas liturgii czy nabożeństw, pewien styl modlitwy, biblijne ukierunkowanie życia oraz zaangażowanie ewangelizacyjne.
- b) Możliwa jest wzajemna wymiana darów między Kościołami przy jednoczesnym zachowaniu wierności obowiązującej doktrynie oraz strukturze eklezjalnej. Warunkiem jest otwartość i zdolność przyjmowania nowych form ekspresji wiary, odpowiadających poszczególnym grupom wiernych i będących odpowiedzią na wyzwania współczesności.
- c) Zauważa się również oddziaływanie tradycji katolickiej na wspólnoty reformacyjne, choć napotyka się trudności doktrynalne, zwłaszcza w zakresie eklezjologii i sakramentologii, w rzeczywistości wymiany darów. Daje się jednak zauważyć odkrywanie przez niektóre wolne Kościoły dziedzictwa patrystycznego i teologicznego.
- d) Niezaprzeczalnym priorytetem winna być odnowa duchowa. Uczestnicy Światowej Konferencji Komisji „Wiara i Ustrój” w Lund w 1952 r. stwierdzili, że „kiedy zbliżamy się do Chrystusa, zbliżamy się wzajemnie do siebie”⁶¹. Trafnie tłumaczy to Jos E. Vercruysse: „W pracy dla jedno-

⁶⁰ A.-M. BERNARD, *Kierunki rozwojowe współczesnej duchowości*, tłum. J. Gaczoł, Conc 1–2 (1965–1966) 1, 655.

⁶¹ J.E. VERCruysse, *Wprowadzenie do teologii ekumenicznej*, 138.

ści istnieje potrzeba ciszy i zejścia w głąb. Modlitwa nie ogranicza się do prośby o jedność. Jest to przede wszystkim modlitwa we wspólnocie (...). Pod krzyżem wspólnota chrześcijańska – naprawdę katolicka i ekumeniczna – doświadcza, że mury nie sięgają aż do nieba”⁶². Na ów duchowy wymiar ekumenizmu zwrócił uwagę również Sobór Watykański II, który w Dekrecie o ekumenizmie wskazał na istotne podstawy drogi ku jedności chrześcijan: wewnętrzna przemiana, nowość ducha, nawrócenie, nieskazitelne życie w duchu Ewangelii, świętość życia⁶³.

Bibliografia

- BEDNARZ ELŻBIETA, TOMASZEWSKI ROMUALD (red.), *Wprowadzenie do nauki o Biblii oraz doktryny i praktyki ruchu zielonoświątkowego*, Warszawa: Warszawskie Seminarium Teologiczne 2010.
- BERNARD ALBERT-MARIE, *Kierunki rozwojowe współczesnej duchowości*, tłum. J. Gaczoł, Conc 1–2 (1965–1966) 1, s. 653–664.
- CLARK RANDY, *Uzdrowienie jest w Odkupieniu. Moc Wieczery Pańskiej*, tłum. A. Raczyńska, Ustroń: Wydawnictwo Szaron 2016.
- KAMYKOWSKI ŁUKASZ, *Ekumeniczne otwarcie na inne duchowości. Uwagi na temat „Tertio millennio adveniente”*, w: J. MACHNIAK, J.W. GOGOLA (red.), *Duchowość chrześcijańska na progu trzeciego tysiąclecia*, Kraków: WN Papieskiej Akademii Teologicznej, Wydawnictwo Karmelitów Bosych 1999, s. 105–120.
- KŁOCZOWSKI JAN ANDRZEJ, *Zwrot do mistyki?*, w: J. MACHNIAK, J.W. GOGOLA (red.), *Duchowość chrześcijańska na progu trzeciego tysiąclecia*, Kraków: WN Papieskiej Akademii Teologicznej, Wydawnictwo Karmelitów Bosych 1999, s. 85–103.
- KULIBERDA ANDRZEJ, *„Weźmiecie w darze Ducha Świętego”. Duszpasterskie znaczenie grup modlitewnych, chrztu w Duchu Świętym i glosolalii*, Częstochowa: Częstochowskie Wydawnictwo Archidiecezjalne „Regina Poloniae” 2005.
- KULIBERDA ANDRZEJ, *Charyzmaty w Kościele dzisiaj*, Częstochowa: Częstochowskie Wydawnictwo Archidiecezjalne „Regina Poloniae” 2005.
- LITTEL FRANKLIN, *Tendencje wolnych Kościołów*, tłum. A. Urbanowicz, Conc 1–2 (1965–1966) 1, s. 336–341.

⁶² Tamże.

⁶³ SOBÓR WATYKAŃSKI II, *Dekret o ekumenizmie*, 7.

- LLOYD-JONES MARTYN, *Kim jest ewangelikalny chrześcijanin?*, Włocławek: Fundacja Legatio 2015.
- MIGDA ANDRZEJ, *Mistycyzm pentekostalny w Polsce*, Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS 2013.
- MODNICKA NOEMI, *Małe światy polskiego ewangelikalizmu. Studium z antropologii interpretatywnej*, Łódź: Wydawnictwo Biblioteka 2013.
- MODNICKA NOEMI, *Polskie społeczności ewangelikalne jako „Kościoły wyboru” w „społeczeństwie losu”*, w: T.J. ZIELIŃSKI (red.), *Ewangelikalny protestantyzm w Polsce u progu XXI stulecia*, Warszawa: Wyższe Baptystyczne Seminarium Teologiczne w Warszawie – Katowice: Wydawnictwo Credo 2004, s. 71–81.
- MODNICKA NOEMI, *Specyfika polskiego ewangelikalizmu*, w: S. SMOLARZ, S. TORBUS, W. KOWALEWSKI (red.), *Ewangelikalizm polski wobec wyzwań współczesności*, Wrocław: Wydawnictwo Credo 2013, s. 39–49.
- O’HANLON DANIEL J., *Czego wolne Kościoły mogą nauczyć katolików?*, tłum. A. Urbanowicz, Conc 1–2 (1965–1966) 1, s. 341–347.
- PASEK ZBIGNIEW, *Kultura religijna protestantyzmu*, Kraków: Wydawnictwo LIBRON 2014.
- PASEK ZBIGNIEW, *Wspólnoty ewangelikalne we współczesnej Polsce*, w: T.J. ZIELIŃSKI (red.), *Ewangelikalny protestantyzm w Polsce u progu XXI stulecia*, Warszawa: Wyższe Baptystyczne Seminarium Teologiczne w Warszawie – Katowice: Wydawnictwo Credo 2004, s. 13–49.
- PRADO FLORES JOSÉ H., *Ewangelizacja – katechizacja. Kontekst i fazy głoszenia*, w: P. MUSIEWICZ, D. TRZCINKA (red.), *Całą Ewangelię, Całe Ciało, Całemu Światu*, Kraków: Wydawnictwo WAM 2014, s. 41–49.
- REY DOMINIQUE, *Parafio, obudź się! Wyzwania nowej ewangelizacji*, tłum. K. Czaplicka, Gubin: Wydawnictwo Przystanek Jezus 2014.
- SAWA PRZEMYSŁAW, *Język nowej ewangelizacji drogą doświadczenia Tajemnicy*, w: J. KEMPA, M. GIGŁOK (red.), *Słowo, doświadczenie, tajemnica*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2015, s. 347–364.
- SIEMIENIEWSKI ANDRZEJ, *Ewangelikalna duchowość nowego narodzenia a Tradycja katolicka*, Wrocław: Papieski Fakultet Teologiczny 1997.
- SKOWRONEK ALFONS, *Nauka Marcina Lutra o Wieczery Pańskiej*, „Collectanea Theologica” 43 (1973) 1, 29–37.
- SØNDERGAARD TORBEN, *Ostatnia reformacja. Powrót do nowotestamentalnego modelu uczniostwa*, tłum. N. Cis, Ustroń: Wydawnictwo Szaron 2015.
- SYNAN VINSON (red.), *Historia ruchu zielonoświątkowego i odnowy charyzmatycznej. Stulecie Ducha Świętego 1901–2001*, tłum. M. Wilkosz, Kraków – Szczecin 2006.

- SZCZERBA WOJCIECH, *Reformacyjne korzenie ewangelikalizmu*, w: S. SMOLARZ, S. TORBUS, W. KOWALEWSKI (red.), *Ewangelikalizm polski wobec wyzwań współczesności*, Wrocław: Wydawnictwo Credo 2013, s. 13–26.
- WAGNER C. PETER, *Trzęsienie ziemi w Kościele. Wpływ Reformacji Nowoapostolskiej na kształt współczesnego Kościoła*, tłum. M. Piszczek, Warszawa: Chrześcijański Kościół Reformacyjny 1999.
- ZIELIŃSKI TADEUSZ J., *Hamulce i podniety rozwoju ewangelikalizmu polskiego u progu XXI stulecia. Studium w profilu teologiczno-systematycznym*, w: TENŻE (red.), *Ewangelikalny protestantyzm w Polsce u progu XXI stulecia*, Warszawa: Wyższe Baptystyczne Seminarium Teologiczne w Warszawie – Katowice: Wydawnictwo Credo 2004, s. 127–147.
- ZIELIŃSKI TADEUSZ J., *Protestantyzm ewangelikalny. Studium specyfiki religijnej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe ChAT 2013.